

ADABIY MEROS

2026-YIL 1-SON / ILMIY JURNAL

Mo'jizaviy tug'ilish motivi
 She'riy matn variantlari va muallif tahriri
 "O'tkan kunlar": nashrlar va matn muammolari
 Alisher Navoiy – o'zbek adabiyotining asoschisi
 "Favoyid ul-kibar"ning Turkiya nashri matni xususida...
 Shohmurod kotibning "Xamsa"ga yozgan xotimasi xususida
 "Qush tili" asarining kitobat qilingan ikkinchi qo'lyozma nusxasi
 Ahmad Tabibiy "Munisul-ushshoq" devonining Ozarbayjon nusxasi
 Sa'dulla To'ra – Sa'diy musammatlari manbalari, matn xususiyatlari
 Alisher Navoiy ijodiga qiyosiy mediyevisitika kontekstida yangicha qarash
 Alisher Navoiy lirikasidagi ayrim ramzlarning tasavvufiy-badiiy funksiyasi
 Milliy folklorshunoslik maktabining shakllanishi va avlodlar davomiyligi
 Qozoq shevalaridagi o'zlashma so'zlarda kuzatiladigan fonetik hodisalar
 Qoraqalpoq xalq maqollaridagi "ona" konseptining lingvomadaniy tahlili
 Wordnet – ingliz tilidagi zamonaviy tezaurus lug'ati namunasi sifatida
 O'zbek va koreys tillarida yoshlar slengi: nazariy qarashlar tahlili
 "Shayx San'on" qissalarining genezisiga doir ayrim mulohazalar
 Turkiy dunyo ma'naviy-madaniy muhitida Muxtor Avezov o'rni
 Yuz yillikning badiiy tarixi (Turkiston qayg'usining teran tahlili)
 Shukur Xolmirzayev ijodida inson va tabiat munosabati
 "Malla savdogar" dostoni variantlarida shomonlik tasvirlari
 Adabiyot tarixining ayrim nazariy muammolari haqida
 Ayyub she'riyatidagi ba'zi ijtimoiy masalalar talqini
 "Al-isloh" jurnalida islom ma'rifati masalasi
 XX asr matbuotida ilm va ulamolar talqini
 Chustiy lirikasida shoir shaxsi masalasi
 Oziq-ovqat nomlarining qiyosiy tahlili

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

2026
1-son (19)

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Shahnozaxon Nazarova

Mas'ul kotib:
Dilnoza Rustamova

Muharrir:
Feruza Abdurahmonova

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov

Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (99871) 241-02-75
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 2181-2500

Jurnal 2026-yil 26-martda
nashrga berildi.

"Adabiy meros" ilmiy jurnali
O'zbekiston Respublikasi VM
huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasining qaroriga ko'ra
(№327/6, 30.11.2022-y.) filologiya
fanlari bo'yicha PhD va DSc
ilmiy darajasiga talabgorlarning
dissertatsiya ishlari yuzasidan ilmiy
nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Tahrir hay'ati a'zolari

Ahmedova Shoirra
Asadov Maqsud
Abdirashidov Zaynobidin
Abdurahmonova Feruza
Barakayev Rahmatulla
Bekimbetov Azamat
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Hakimov Munisjon
Jabborov Nurboy
Jo'raqulov Uzoq
Jo'raboyev Otabek
Karimov Bahodir
Kamilova Saodat
Mahmudov Nizomiddin
Ochilov Nasim
Pardayev Azamat
Palimbetov Kamalboy
Soriyev San'at
Sulaymonov Mo'minjon
Sabirova Nasiba
Rajabova Burobiya
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf
To'xliyev Boqijon
Tilavov Abdumurod
Sheraliyeva Mashhura
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Xalilova Dilbar
Hamdamov Ulug'bek
Hasanova Shafoat
Eshchanova Gavhar
Qalandarova Dilafruz
Qosimov Abdug'ofur
Qobilov Usmon
Quronov Dilmurod
Qobilova Zebo
Chulliyeva Nilufar
Eshonboboyev Abdurasul

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abdualimov Bahrom (O'zbekiston)
Abdullajon Axmatliyev (Qirg'iziston)
Ayşe Yücel Çetin (Turkiya)
Açık Fatma (Turkiya)
Almas Ulvi (Ozarbayjon)
Anarboy Boldiboy (Qozog'iston)
Ahmet Bican Ercilasun (Turkiya)
Ali Duymaz (Turkiya)
Asel Isayeva (Qirg'iziston)
Baydemir Husayn (Turkiya)
Bakchiyev Talantaali (Qirg'iziston)
Basangova Tamara (Rossiya)
Demir Necete (Turkiya)
Fayzulloyev Baxtiyor (Tojikiston)
Fikrat Turkman (Turkiya)
Gurer Gulseven (Turkiya)
Vahit Turk (Turkiya)
Veli Savaş Yelok (Turkiya)
Ismat Çetin (Turkiya)
Ibrayev Shokir (Qozog'iston)
Karl Rechl (Germaniya)
Metin Ekici (Turkiya)
Mirzayeva Salima (O'zbekiston)
Ocal Oğuz (Turkiya)
Emek Uşenmez (Turkiya)
Eunkyung Oh (Koreya)
Quliyev Hikmat (Ozarbayjon)
Rixsiyeva Gulchehra (O'zbekiston)
Sakaya Heroki (Yaponiya)
Sirojiddinov Shuhrat (O'zbekiston)
Sodiqov Qosimjon (O'zbekiston)
Selami Fedakar (Turkiya)
Temur Khocaoğlu (AQSH)
To'laganova Sanobar (O'zbekiston)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (Rossiya)
O'rayeva Darmanoy (O'zbekiston)

**“ADABIY MEROS”
JURNALI
№1, 2026**

USHBU SONDA:

NAVOIY ABADIYATI

Aleksandr Kudelin. Alisher Navoiy – o‘zbek adabiyotining asoschisi.....	4
Zilola Shukurova. Alisher Navoiy ijodiga qiyosiy mediyevistika kontekstida yangicha qarash.....	11
Ozoda Tojiboyeva. “Favoyid ul-kibar”ning Turkiya nashri matni xususida... ..	14
Shoiraxon Xo‘jayeva. Alisher Navoiy lirikasidagi ayrim ramzlarning tasavvufiy-badiiy funksiyasi.....	19
Dilnoza Rustamova. Shohmurod kotibning “Xamsa”ga yozgan xotimasi xususida	28

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK

Dilmurod Quronov. “O‘tkan kunlar”: nashrlar va matn muammolari.....	32
Shafolat Hasanova. “Qush tili” asarining kitobat qilingan ikkinchi qo‘lyozma nusxasi.....	41
Shermuhammad Amonov. Ahmad Tabibiy “Munisul-ushshoq” devonining Ozarbayjon nusxasi.....	45
Dilnavoz Sattorova. Sa‘dulla To‘ra – Sa‘diy musammatlari manbalari, matn xususiyatlari.....	50

JADID ADABIYOTI

Qo‘ldosh Pardayev. “Al-isloh” jurnalida islom ma‘rifati masalasi.....	60
Nodirjon G‘afurov. XX asr matbuotida ilm va ulamolar talqini.....	68

OLTIN BESHIK

Vladimir Propp. Mo‘jizaviy tug‘ilish motivi.....	76
Gulziya Pirali, Pakizat Auesbayeva, Elmira Meirbekova. Turkiy dunyo ma‘naviy-madaniy muhitida Muxtor Avezov o‘rni	87
ZH.Ibragimov, D.Dadashov. Qozoq shevalaridagi o‘zlashma so‘zlarda kuzatiladigan fonetik hodisalar.....	96
Zuxra Achilova. “Malla savdogar” dostoni variantlarida shomonlik tasvirlari.....	104

TILSHUNOSLIK

Malohat Bobozaripova. Wordnet – ingliz tilidagi zamonaviy tezaurus lug‘ati namunasi sifatida.....	115
Shirinoy Muhsinjonova. Oziq-ovqat nomlarining qiyosiy tahlili.....	119
Go‘zal Hazratqulova. O‘zbek va koreys tillarida yoshlar slengi: nazariy qarashlar tahlili.....	124
Ulbolsin Qosnazarova. Qoraqalpoq xalq maqollaridagi “ona” konseptining lingvomadaniy tahlili.....	129

TANQID VA TAHLIL

Boqijon To‘xliyev, Zebiniso Qurbanboyeva. Ayyub she‘riyatidagi ba‘zi ijtimoiy masalalar talqini.....	134
Zulayho Abdurahmon. Chustiy lirikasida shoir shaxsi masalasi.....	139
Abdurasul Eshonboboyev. Adabiyot tarixining ayrim nazariy muammolari haqida.....	143
Shodiyor Ergashev. “Shayx San‘on” qissalarining genezisiga doir ayrim mulohazalar	150
Muyassar Tilovova, Alisher Muqumov. Shukur Xolmirzayev ijodida inson va tabiat munosabati.....	154
Go‘zal Matyokubova. She‘riy matn variantlari va muallif tahriri.....	160

AKADEMIK TO‘RA MIRZAYEVNING 90 YILLIGI

Munisjon Hakimov. Milliy folklorshunoslik maktabining shakllanishi va avlodlar davomiyligi	164
---	-----

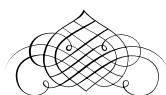
ILMIY-ADABIY JARAYON

Jabbor Eshonqulov. Yuz yillikning badiiy tarixi (<i>Turkiston qayg‘usining teran tahlili</i>).....	170
---	-----

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozma № 909/2
2. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozma № 7092
3. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozma № 6681/1
4. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozma № 1127
5. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойи ус-санойиъ.–Тошкент: Фафур Фулом, 1981. – 400 Б.
6. Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-болоға. – Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. № I. – 147 Б.
7. Amonov, S. (2020). Ahmad Tabibiy ijodi va uning “Munisul-ushshoq” devoni nusxalari. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 1(1).
8. Amonov, S. N. (2024). Navoi And Tabiby: Literary Following. *SPAST Reports*, 1(1).
9. Amonov, S. N. (2024). Navoi And Tabiby: Literary Following. *SPAST Reports*, 1(1).
10. Boltayeva G. O'zbek she'riyatida muxammas janri: genezisi, badiiy takomili. *Filol. fan. d-ri...diss.* – Toshkent, 2024. – 260 B.
11. Normurotovich, A. S. (2023). A DESCRIPTION OF THE SOURCES OF THE LITERARY HERITAGE OF AKHMAD TABIBY. *Open Access Repository*, 4(2), 305-311.
12. Orzibekov R, O'zbek lirik she'riyati janri.– Toshkent: O'zFA “Fan” nashriyoti. 2006. –352 B.
13. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetika. – Toshkent: “Tamaddun” nashriyoti. 2022. –254 B.

QO'LDOSH PARDAYEV,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
filologiya fanlari doktori, professor¹*

“AL-ISLOH” JURNALIDA ISLOM MA'RIFATI MASALASI

Annotatsiya: “Al-Isloh” jurnalining adabiy, ijtimoiy, diniy manba sifatidagi ahamiyati dalillangan va unda nashr qilingan jamiyat islohiga oid adabiy, ijtimoiy, diniy hamda publitsistik asarlar ilmiy tahlili amalga oshirilgan, jurnalning milliy uyg'onish davri matbuotida tarixida tutgan o'rni ko'rsatilgan. Jurnalning XX asr boshi Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayoti va adabiy-diniy muhiti bilan chambarchas bog'liqligi, maqolalar mohiyati tadqiq qilinib, umumlashma ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: janr, maqola, she'r, bahs, munozara, millat, milliy uyg'onish, jaddichilik, ma'rifat, jaholat, tahlil, matbuot.

Annotation: The significance of the journal “Al-Isloh” as a literary, social, and religious source has been substantiated, and a scholarly analysis has been conducted of the literary-social, religious, and journalistic works related to social reform published in it. The journal's place in the history of the national awakening period press has been determined. Its close connection with the socio-political life of early twentieth-century Turkestan and the literary-religious environment of the time has been examined, the essence of the articles has been analyzed, and generalized scholarly and theoretical conclusions have been drawn.

Keywords: genre, article, poem, argument, dispute, nation, national renaissance, jaddism, enlightenment, fanaticism, analysis, press.

XX asr birinchi choragi Turkiston ijtimoiy hayotida jaddichilik harakati o'ziga xos mavqega ega bo'lgan. Unga muayyan ma'noda muxolif sanalgan “qadimchilik” ham ijtimoiy zaminiga, faol harakatda bo'lgan kuchlariga ega edi. Jaddichilik harakatining g'oya va fikrlari XX asr 10-yillaridan so'ng “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg'ona”, “Buxoroi sharif”, “Turon”, “Samarqand”, “Hurriyat” kabi gazetalarda, “Oyna” jurnalida aks etgan bo'lsa, qadimchilarning qarashlari ma'lum darajada “Al-Isloh”, “Al-Izoh” jurnallarida o'z ifodasini topgan, tarzidagi qarashlar mavjud. “Al-Isloh”ga oid bu fikrning haqiqatga qanchalik muvofiqligi haqida uning barcha sonlarini tadqiq etish asosida xulosa chiqarish ilmiy va mantiqiy jihatdan to'g'ri ekani shubhasizdir. Ayni zamonda, mazkur manbani sinchiklab o'rganish jaddilar bilan qadimchilar munosabatining mohiyati nimadan iborat bo'lganini aniqlashga ham muayyan darajada ko'maklashadi.

“Al-Isloh” sahifalarida yangi ijtimoiy voqelik sharoitida adabiy-diniy va ijtimoiy-siyosiy materiallar tahlil va talqin etildi, zarur o'rinlarda ularga isloh kiritish yuzasidan takliflar bildirildi. Natijada, mazkur nashrning adabiy-ma'rifiy qarashlar rivojida ham muayyan ahamiyatga molik bo'lgani shubhasizdir. Bu jarayonni kuzatish ma'naviy – ruhiy tafakkurimizning tadrijini aniqlashga ko'maklashadi.

¹ email: kuldashparda@mail.ru

“Al-Isloh” o‘z nomi bilan millat hayotining barcha jabhalarini isloh qilish masalasiga alohida e’tibor qaratdi. Zero, bu davrdagi boshqa matbuot nashrlari singari “Al-Isloh” ham “Turkistonning ijtimoiy-ma’naviy hayotidagi yangilanishning o‘ziga xos bir ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ldi va millatning uyg‘onishida muhim rol o‘ynadi” bu rol dinga oid qotib qolgan qarashlarni isloh etish va diniy masalalarni aks ettirishda ham yaqqol namoyon bo‘ldi.

Jurnalda e’lon qilingan diniy mavzuga bag‘ishlangan maqolalarning aksar qismi fiqhiy masalalarga bag‘ishlangan. Unda asosan o‘sha davrning ilg‘or ulamolari o‘z fikr-mulohozalari bilan faol qatnashgan. Jurnalda savol-javob rukini tashkil etilgan bo‘lib, har bir viloyatdan kelgan savol – maqolalar jurnal sahifalarida muntazam chop etilgan. Ayrim masalalar qizg‘in bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan.

“Al-Isloh” va “Oyna” jurnallari mualliflarining o‘zaro bahs-munozaralari o‘sha davrning dolzarb muammolarini o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Behbudiy bilan ulamolar o‘rtasidagi munozaralar keskin bo‘lgan. Behbudiy xalq ma’rifatiga katta ahamiyat bergan va bu yo‘ldagi har qanday to‘siqni olib tashlashga uringan. Ma’rifatparvarning “Oyna” jurnali 1915-yil 10-sonida nashr etilgan “Tahsil va safar zamoni va taom” maqolasi, ayniqsa, keskin bahslarga sabab bo‘ldi. U bunday yozadi: “Hazrat Ali afandimiz (karramallohu vajhahu) janoblari buyuradilarki...Ey musulmonlar, bolalaringizga kelar zamon ilmini o‘rgatingiz! Zeroki, alarni Xudoyi taolo xalq etdi sizni zamoningizdin boshqa, ya’ni kelar zamon uchun. Yuqoridagi so‘z shunday bir qimmatbaho va purma’no va keraklik so‘zdurki, yolg‘uz aning ila biz musulmonlar omil bo‘lsa eduk, butun dunyo-yu oxiratimiz obod bo‘lur edi” [Behbudiy, 1915: 245]. Behbudiy ilm olish fazilatlarini Qur’on oyatlari va hadislariga asoslanib ta’riflaydi. Mashhur hadisga tayanib, ilm Xitoyda bo‘lsa ham, borib o‘zlashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Behbudiy bu hadisni bejiz keltirmaydi. Zero, Xitoydan islom ma’rifatini o‘rganib bo‘lmasligi ayon edi. Bunda millatni taraqqiyotga eltuvchi dunyoviy ilmlarni o‘rganishga ishora qilingan. Maqolada muallifning “Ollah aql bersun! Hazrat payg‘ambarimiz kotibi vahiy bo‘lgan hazrat Zaydni yahudiyg‘a borib o‘qimoqg‘a buyurdilar. Va ham ul kishi borib o‘qidi”, degan fikrlari ham buni tasdiqlaydi. Behbudiy tahsilning zamona talabi ekanligiga bir qancha misollar keltiradi va yoshlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bunday murojaat qiladi: “Bizni Turkistonning mahalliy hukumat mahkamalarida, kasalxona va doruxonalarda, temir yo‘llar idorasinda va barcha banklar, tijorat ko‘ntur va korxonalarinda, siz muhtaram yoshlar, diqqat etib qarasangiz, asl rusiylardin naqadar o‘zga jinsiy kishilarni ko‘rasizki, katta oyliklar ila xizmat etarlar. Masalan, siz yoshlardin biri dallollik va yo tarjimonlik va yo molfurushlik xizmatida oyinda bir necha yuz so‘mlab vazifa olur... Buning hikmati nadur? Albatta, hikmati aning otasi o‘z bolasini zamonag‘a muvofiq tarbiya va ta’lim etganidur”.

Behbudiy zamonaviy ilm-fandan bahramand bo‘lishning afzalligini ham din va zamon talabi nuqtayi nazaridan talqin etadi.

Shunday ekan, zamona ilmini o‘zlashtirishni nimadan boshlamoq va nimalarga rioya etmoq kerak? Behbudiy bu haqda ham batafsil to‘xtaladi: “Shahar maktabi, ya’ni “городской училище”g‘a kirmoq uchun bola ruscha o‘qub yozmog‘i va ozgina hisob bilmog‘i kerakki, munga bir bolani 8-10 oy rus qo‘lig‘a berib tarbiya qildirulsa, bu imtihonni berib kirar” [Nishonova, 2005: 72].

Maqolada Behbudiy Peterburg va Rossiyaning boshqa shaharlarida tahsil ko‘rgan talabalar, ularga ro‘para kelgan qiyinchiliklar haqida fikr bildiradi. Unda ko‘tarilgan asosiy muammolardan biri taom masalasidir. Binobarin, o‘sha paytlari rasmiy din ulamolarining aksariyati g‘ayrimusulmonlar tomonidan so‘yilgan go‘shtning musulmon ahli tomonidan iste’mol qilinishini nojoiz hisoblagan. Behbudiy esa o‘z dindoshlarini Rossiya davlati bergan o‘qish imkoniyatidan to‘liq foydalanishga da’vat etadi. Biroq bu talabalar uchun ma’qul taom bo‘lmagan muhitida ular qanday yashashlari mumkin?

Behbudiy bir hadisni eslatib, uni bunday talqin etadi: “Payg‘ambardan uning sahobalari: “G‘ayridin qo‘shnilar (mushrik) so‘ygan go‘shetni musulmon ahli iste‘mol qilishi joizmi?” – deb so‘raganlarida, u hazrat mumsulmonlarga bu taomni yeyishdan oldin “bismillohir rahmonir rahim” deb iste‘mol qilishga da‘vat etgan. Behbudiyning talqinicha, iste‘mol qilish joiz bo‘lmagan taomdan musulmon ahli ana shu “basmala” vositasida foydalanishi mumkin.

Behbudiy fikrlariga tanqidiy munosabat bildirilgan maqolalar o‘zi muharrirlik qilayotgan “Oyna” jurnali va “Al-Isloh”da ketma-ket bosildi. Jumladan, “Al-Isloh”ning 1915-yil 9-sonida Sadridinxon maxzum tomonidan “Kutilmagan talqin” nomli tanqidiy maqola chop etilgan. Maqolada muallif Behbudiy fikrlarini tanqid qilib, musulmon talabalarni 8-10 yoshida rus oilasiga berib, ularning taomidan istemol qilishini shariatda nojoiz bilib, bunday yozadi: “Adabiy, iqtisodiy, diniy bo‘lmish “Oyna” majallasining 10-sonidagi mundarijalarin mutolaa qilib turganimda “Tahsil va safari zamon va taom” sarlavhali maqolaga ko‘zim tushdi. Unda darj qilingan satrlarda demishki: bolani 8-10 oy rus oilasiga berib ta‘lim qilinsa, shahar maktabig‘a kirmoq imtihonini berur emish. Albatta, yoding‘izg‘a kelurki, ruslarni taomidan bolani yemog‘i qandoq edi?” Sadridinxon fikrlariga hamohang Muhammadrasul Rasuliy tomonidan “Al-Isloh”ning 1915-yil 10-sonida “Kutilmagan talqin”ning baqiyasi” nomli maqola e‘lon qilindi. Unda muallif keskin fikr bildiradi. Uningcha, Behbudiy o‘sha hadisni noto‘g‘ri talqin qilgan va noxolis mulohaza yuritgan.

Yuqorida ta‘kidlanganidek, birgina “Al-Isloh”da emas “Oyna” jurnalida ham shunday tanqidiy fikrlar bildirilgan. Masalan, jurnalning 1915-yil 15-sonida Ahmadxo‘ja eshon “Daf‘i ta‘riz va shubha ajnabiy taom haqinda” sarlavhali maqola e‘lon qilgan. Maqola bunday e‘tiroz bilan boshlanadi: “Oyna jurnalining muharriri va noshiri samarqandlik Mahmudxo‘ja – butun Turkistonda islom olamini ilm nuri ila ziyolanturmak da‘vosinda bo‘lmish ko‘zi juda katta ochiq kishi ijthod qilib, mushrikning so‘ygani halol deb fatvo berdi – qo‘ydi. Xiyla chaqqon ekan, hadis ma‘nosini ham ko‘p mohiri ekan. Bu musulmonliqmi?” [Ahmadho‘ja eshon, 1915: 320].

Ahmadxo‘ja Eshon “Oyna” jurnali bilan kifoyalanmadi, bu singari fikrlarini “Al-Isloh”da ham davom ettirdi. Jumladan, “Al-Isloh”ning 1915-yil 12-sonida “Daf‘i ta‘rizg‘a e‘tiroz” nomli maqolasida masalaga bunday munosabat bildiradi: “...mufti janoblari “mushrik zabihasi halol” debdurlar. Biz ayturmizki – haromdir, xato qilibdurlar. Mufti ayturlarki: “Halolliq‘ina ushbu men zikr qildigim hadis dalolat qilur”. Biz ayturmizki, dalolat qilmas, hadis ma‘nosini yaxshi fikr qilsunlar va bilsunlar va bilg‘on kishidin so‘rasunlar...” Jadidchilik bo‘yicha e‘tirof etilgan mutaxassislardan Ingeborg Baldauf bu bahslar xususida quyidagi mulohazalarni bildiradi: “Behbudiy o‘z millatining taraqqiyotini ko‘zlab, boshqa e‘tiqoddagi millatlarning an‘analariga moslashish, ya‘ni boshqa e‘tiqod vakillari so‘ygan go‘shetni iste‘mol qilish masalasida anchagina erkinlik beruvchi yo‘lni tanladi. Bu bilan u “ijthod” sari qadam qo‘ygan edi. Ana shu qarashlari uchun ham u diniy an‘anaga sodiq kishilar tomonidan tanqid ostiga olingan. 1915-yil sharoitida “ijthod”ga chaqirish huquqini talab qilganlikda ayblanish O‘rta Osiyo musulmonlari muhitida xavfli bir hol sanalgan: hattoki eng sodiq jadidlar ham bu ishdan o‘zlarini tiyib turganlar, chunki ommaviy tarzda ijthodga da‘vat qilish Abu Hanifa shar‘iy qonunchilik maktabi ta‘limotini inkor etish bilan tenglashtirilishi mumkin edi” [Baldauf, 2001:13]. Shariatning taom masalasiga munosabat Xolmuhammad To‘raquli maqolalarida ham yoritilgan. “Al-Isloh”ning 1916-yil 4-sonida “Markidin muhtaram Mulla Xolmuhammad To‘raquli tarafidin savol” nomli maqola chop etilgan bo‘lib, unda bir qo‘yning (odatdagi qo‘ylarga nisbatan boshqacharoq) halol yo tekshirilganda, qo‘yning barcha alomatlari cho‘chqani eslatishini, uning cho‘chqadan tarqatilganini alohida ta‘kidlaydi. Hatto “Oq suv” degan mahallaning imomi harom deb fatvo bergani va bu qo‘yni so‘ygan qassobdan go‘sh olmasligi haqida fikr yuritilgan. Bu masala ham Marki ulamolari o‘rtasida bahs-munozaralarga sabab bo‘lgani uchun “Al-Isloh” jurnaliga havola etilib, Turkiston ulamolari tomonidan oydinlik

kiritilishi so‘ralgan. Savol quyidagi tarzda qo‘yilgan: “Vatandoshimiz o‘lan Rusiya jamoalari orasida bir toifa qo‘y bor: quyrug‘i uzun, o‘z oramizda musta‘mal qo‘ylara o‘xshamayur, muni ushbu qo‘ylarni halol va harom degan masala odamlar orasida shoe’ bo‘lub, hatto Oq suv degan mavzening imomi Mulla Shoh Abdurasul harom deb hukm qilub, Oq suvda so‘yduymas ekanlar, har kim uyida shul qo‘ydin so‘ysa, ul odamning taomidan yemasga, agar qassob so‘ysa, ul qassobni ayblik qilub, go‘shini olmasga fatvo qilubdurlar. ...ulamoikiromlar ushbu masalaning javob va savobini tasrih (ochiq oydin) qilib “Islah” vositasi ila nashr etsalar, hamma musulmonlar shak va sharif fatvosi ila amal qilsalar, dini muta‘yyin uchun bir ulug‘ xizmat qilg‘on bo‘lur edilar” [To‘raquli, 1916: 98].

Bu savolga ko‘p o‘tmay jurnalning 1916 yil 7-sonida Hamza Muhammad Amin al-Hamidiy tomonidan “Al-javob” nomli maqola chop etilgan. Unda Xolmuhammad To‘raquli maqolasini sinchiklab tadqiq etib, “Ma‘ruf hadis kitoblar” asosida ya‘ni, mo‘tabar “Durr ul-muxtor” kitobining sahifasidan dalil keltiradi. Uning keltirgan dalilida qo‘yning onasi e‘tiborga olinib, otasig‘a aloqasi yo‘qligi ta‘kidlanadi. Shu jihatdan ham ushbu qo‘yning shariatda halol ekanligini e‘tirof etadi. U bunday yozadi: “Mazkur qo‘ylar haloldur, chunki e‘tibor qo‘yning onasinadur, otasina e‘tibor yo‘qdur... ul qo‘yning cho‘chqaga mushobihatida e‘tibor yo‘qdur.... Fuqahoi a‘zam hayvonning halol va harom o‘lmoqlig‘inda faqat onag‘a e‘tibor etmishlar, otasina e‘tibor etmamishlar” [Behbudiy, 1914: 195].

“Al-Islah” sahifalarida kechgan bahs-munozaralardan yana biri kiyimlar masalasi edi. Ulamolalar musulmon bolalarining yevropacha kiyinishini tanqid qildi. Shu bois maktab domlari va ota-onalarga murojaat qilib, yoshlarning kiyinish masalasiga jiddiy e‘tibor berish zarurligini uqtirdi. Bu masala ham “Al-Islah” va “Oyna” jurnallarida keng muhokama qilindi. Jumladan, “Al-Islah”ning 1915-yil 15-sonida idora nomidan “Qiyofat va kiyimlar masalasi” deb nomlangan maqola chop etilgan bo‘lib, unda o‘zbek milliy kiyimlarining yevropa kiyimlari ta‘sirida yo‘qolib borishi tanqid qilindi va Turkiston ulamolariga quyidagicha savol bilan murojaat etildi: “Mana bu kunda e‘tibor ko‘zi ila qarajak, kiyim masalasini ko‘rib hayron bo‘lurmiz. Avvallari har millat o‘zining umumiy kiyimidan boshqasini qabul etmagani holda yurur edi. Bu kunda esa bir millat u yoqda tursin, bir odam yuz xil qiyofatlarig‘a molikdur. Kiyim va qiyofat masalasi atroflicha tekshirilib, maktablarimizda o‘qutilmas, dinimiz, islomiyatimizning kiyim va qiyofat taraddudlari to‘g‘risida ko‘rsatgan usul va qoidalari o‘rgatilmay?”

O‘z davrining zukko ulamolari qatorida diniy va dunyoviy ilmlarni mukammal egallagan buxorolik Abdurahmon Muftizoda jurnalning shu yilgi 17-sonida “Kiyim va qiyofat masalasiga javob” nomli maqola chop ettirdi. Muallif Misr muftisi Muhammad Abduhning bu masalaga oid fatvosi va diniy manbalarga tayanib, Muhammad payg‘ambarning rumliklar jandasini va tailand kiyimlarini kiyganliklarini misol keltirib, bu yo‘lda Payg‘ambarga ergashish kerakligini ta‘kidlaydi. “Oyna” tahririyati ham bu masalaga befarq qaragan emas. Kiyim masalasidagi bahslarda faol ishtirok etgan Mahmudxo‘ja Behbudiy “Oyna”ning 1914-yil 34-sonida “Kiyim va tashabbuh masalasi” nomli maqolasini chop ettirgan. Behbudiy musulmon kishisining diyonatini tashqi ko‘rinish bilan emas, balki uning e‘tiqodi bilan bog‘laydi va bunday yozadi: “Bir necha yildan beri ba‘zi majlislarda ruscha furma kiyim va tashabbuhlar masalasi xususida uzun-uzun muhohasalar bo‘lib, bu muhohasalar munozara ila tamom bo‘lur. Ikfor (kofir) hukmlarini aksar vaqt muhtaram ulamomiz og‘izlaridan eshitarmiz. Furma kiygan nari tursun, hatto uyining tagini “pol” va ustini tunuka qilganlarni yoki uyi ichiga ustol, ustul va surat kabi narsa qo‘yganlarni ikfor qilinur... Chunonchi, biz bu kun o‘g‘limizni shahar maktabi va gimnaziyaig‘a qo‘ymoqchi bo‘lsak, yoki bir necha yildan so‘ng Turkiston musulmonlaridan askar olinsa, ul holda albatta ruscha furma – shapka kiyimoq majburiy bo‘lur. Hozirda bu ikki holning avvalgisini ko‘rib ham majburiy suratda qabul qilib turibmiz. Zamoni kelganda ikkisini ham qabul qilsak kerak” [Behbudiy, 1914:

95]. Agar yevropalik bilan tashqi o'xshashlikka ega bo'lgani uchun kofir deb hisoblansa, unda yer yuzida birona musulmon qolmasligi kerak, degan keskin fikrlarni bildiradi muallif. Behbudiy fikricha, zamonlar o'tsa ham, ayrim urf-odat va an'analar o'zgarmaydi, shu bois yomon urf-odatlar (bid'ati sayyia)ni yo'qotib, yaxshilari (bid'ati hasana)ni takomillashtirish kerak. Behbudiy o'z mulohozalarida musulmon olamida hurmat qozongan din arboblarning fikrlariga tayanadi. Misr muftisi Muhammad Abduhning musulmonlar orasida obro'si juda katta bo'lgan. Shu bois uning fatvolariga tez-tez murojaat qilib turgan. Muhammad Abduh, Behbudiy xotirlashicha, fatvolaridan birida aytgan ekanki, shlyapa, shapka yoki boshqa yevropacha liboslar kiyish shariatga umuman zid emas, kimki buni rad etsa, demak, islom va sunna tarixini bilmaydi. Behbudiy ham yevropacha kiyimlar kiyilishini shariatda joiz deb e'tirof etadi.

Behbudiy ikfor, ya'ni kofirlik aybnomasining noo'rirligini ta'kidlasa-da, ulamolar nazdidagi "ikfor"ning asl kelib chiqishini mustamlakachilik siyosatining majburiyatlaridan biri sifatida talqin etadi.

Ta'kidlash joizki, kiyim masalasiga doir bahs-munozaralarda tatar ulamolari ham ishtirok etgan. Shu bois "Din va maishat" jurnali 27-sonida bosilgan Sodiq Usmon ismli muallifning bu masalaga oid maqolasi Ahmadxo'ja Eshon tomonidan "Al-Isloh"ning 1915-yil 20-sonida nashr etilgan.

Maqolada Sodiq Usmon dini islomda e'tibor qozongan tatar ma'rifatparvari Rizouddin ibn Faxriddin so'zlariga tayangan holda fikr yuritgan. Kiyimlar uzoq tarix davomida avloddan-avlodga o'tib kelayotgani ta'kidlanib, yevropa kiyimlarini musulmon kishilarining kiyishi shariatda joiz deb e'tirof etilgan. Shu nuqtai nazardan ham Ahmadxo'ja Eshon ushbu maqolani Turkiston ulamolari e'tiboriga havola qilib, chop ettirgan. "... Libos va kiyum xususidagi javobga (raddiyani)" "Din va maishat"dagi Sodiq Usmonning javobini yozmak munosib ko'rildi" deb nomlangan edi maqola. Shuningdek, maqolada yana bunday deyilgan: ...Rizouddin qozi libos va kiyum haqida aytadurki, libos va kiyumlar haqida musulmon kiyumi va musulmoncha kiyum bo'ladurg'on bo'lsa, aning tarixi Rasululloh hazratlari va xalifalari va ham sahobalardin boshlanuvi va shul tartibning otadan bolag'a meros qolib keluvi hech bir zamonda boshqa bo'lmay tutashib kelmaki lozimdur. Agarda shul ruscha kiyum libos tartiblari maydonda bo'lsa, ango musulmon libosi musulmoncha libos, demak durust bo'lur. Lekin o'rtada shul ruscha bormu, islom dini musulmonlar uchun maxsus tartiblarda kiyum kiyimg'a taklif etmadi.." [Ahmadxo'ja, 1915: 623].

Ko'rinib turibdiki, Ahmadxo'ja Eshon mulohazalari ham Abdurahmon Muftizoda va Mahmudxo'ja Behbudiy fikrlariga mutanosib. Shunday javoblardan keyin jurnalda kiyimlar masalasidagi bahs-munozara intiho topgan.

"Al-Isloh"da kechgan bahslardan yana biri xotin-qizlar masalasiga bag'ishlangan. Bu masalada ham ulamolar va ziyolilar o'rtasida keskin munozaralar kechgan. Ulamolar "Qur'on"dagi "Niso"(Ayol) surasining tafsiri bo'yicha xotin-qizlarni hijobda (parda) saqlash kerak, degan fikrda mustahkam turdi. Davrning ilg'or ma'rifatparvarlari ulamolar fikriga zid xotin-qizlarni ochiqlik, ya'ni ma'rifatli bo'lishga, erkaklar qatori ilm-fanni egallab barkamol avlodni tarbiyalashga chorladi. Jumladan, "Al-Isloh"ning 1915-yil 24-sonida Idora nomidan "Abdulvahob Murodiyding "Sho'ro"ning o'n ikkinchi no'miri 659-sahifasina bir nazar" sarlavhali maqola chop etilgan. Unda Murodiyning "Sho'ro" jurnalida bosilgan xotin-qizlar masalasiga doir tanqidiy maqolasi haqida gap boradi. Murodiy Turkiston xotin-qizlarining ma'rifatsizligi, ularning ma'rifatli bo'lishi uchun sharoit yo'qligi, ya'ni ulamolar to'sqinlik qilayotganidan shikoyat qiladi. Murodiy xotin-qizlarning ziyoli bo'lishi va farzand tarbiyasida ilmning nechog'lik zarur ekanligini e'tirof etadi. Maqolada quyidagilarni o'qiyimiz: "Bizim Turkistonda taraqqiy asarlari ko'rila boshlag'ong'a bir oz vaqtlar bo'ldi. Zamon ta'siri ila bizda taraqqiy etgan narsa faqat erlar uchun ibtidoiy maktablar yaratildi... Ammo millatning onasi bo'lg'on qizlar maktabina kelsak, eski tartibda maktab uchramaz.

...millatning taraqqiysi uchun eng va avval qizlar maktablarini ko'paytuv burch edi. Lekin bizda ul hollarning asari ham yo'q. O'n million Turkiston aholisi ichinda birgina bo'lsun qizlarga xos tarbiyatli bir ibtidoiy maktab..”

Bu maqola Turkiston ulamolarining g'azabini qo'zg'atdi. “Al-Isloh”ning bir necha sonlarida Abdulvahob Murodiy haqida tanqidiy maqolalar bosilgani ham buni tasdiqlaydi. Masalan, buxorolik Muftizoda “Murodiyning zorlanishina javob” (1915, 24-son), Eshonxon “O'rinsiz iftiro va hayosizlik natijasi – jaholat samarasi” (1916, 3-son) kabi tanqidiy maqolalar bilan chiqdi. Bunday qarash Saidahmad Vasliy asarlariga ham xosdir. Uning “Al-Isloh” 1915 yil 18-sonida bosilgan “Tasattiri nisvon haqida” she'ri ayni shu masalaga qaratilgan. She'rdagi musulmon ayoli qanday bo'lishi kerakligi masalasi ko'tarilgan. Xotin-qizlarning hijob tutishi yangilik bo'lmay, bir qancha zamonlardan buyon davom etib kelayotganini ta'kidlagan shoir bunday yozadi:

*Xotunu qizlar uchundur cho'q go'zal davlat hijob,
Oru nomusing yuzig'a pardai ismat hijob,
Daf'i oshubi zinog'a husni amniyyat hijob,
Qat'i sho'ru fitna etmakda bilo hojat hijob.
Tangri ko'ndurgan nisolar haqqig'a rahmat hijob,
Muslimot hazratlarig'a mislsiz ne'mat hijob,*

Hatto muallif she'rning keyingi misralarida:

*Qaysi xotunkim, ochiq yuzdur, bale fohishadur,
Pardalik qadrin bilur har kimki xush idrokdur,
Pardasiz elning yurogi gul kabi yuz chokdur,
Qizu xotuning o'lurlar pardasizlik birla g'ar,
Ey diyonatsiz, tushunkim, hosili oyat hijob.
Ya'ni bilkim, ma'niyi Qur'onu sunnat hijob,*

Bu masalada xotin-qizlar ozodligi haqida gapirishni xush ko'radigan liberal matbuot sukut saqladi. Vasliy “Qur'on”dagi “Niso” surasi tafsiriga tayanib mulohaza bildirdi. Unga munosib javob berishga hech kim jur'at qilolmadi. Lekin ko'p o'tmay, bir she'r paydo bo'ldi va qisqa muddatda Toshkentning butun to'rt dahasiga yoyildi. Unda shunday satrlar bor edi:

*Yetar, baskim, biza behad balo sangi nasib o'ldi,
“Zaifu notavon”lar deb, biza qullik nasib o'ldi,
Ki ul zulmatni timsoli chodir-chimmat nasib o'ldi,
Asrlar eltgon ul bid'at uyqusidan uyg'oning!..
Yetar bo'htonu haqorat biz “zaifu notavon”larga,
Javobi loyiqi bersak, aningdek bedavolarga,
Ilmdin, bas, qanot aylab, qilib parvoz havolarga,
Asrlar eltgon ul g'aflat uyqusidin uyg'oning!*

O'shanday mudhish zamonda “zaifu notavon”lar huquqini bu qadar dadil himoya qilib chiqqan, uni tahqir etuvchilarga keskin javob bergan ushbu she'r muallifi beshyog'ochlik Nozimaxonim edi [Qosimov, 2002: 211].

Nozimaxonim o'zbek mumtoz shoirlari maktabining kenja vakillaridan. U Turkiston erk va huquqini tanib, g'aflatdan uyg'ona boshlagan bir davrda yashab ijod etdi. Ushbu jarayonga o'z

ulushini qo'sha oldi. 10-yillardayoq she'r va maqolalari bilan mustaqillik, xotin-qizlar ozodligi masalalarini ko'tarib chiqdi. U yana bir she'rida bunday yozadi:

*Ochib yuz ma'rifat sori, eting barbod xurofotni,
Biling, ul ufalik dugonalar yengmush jaholatni.*

Olib erkin nafas, onlar qilib daf'i zalolatni, [Jalolov, 1980: 218]. deb boshlanadi. Nozimaxonimning "ufalik dugonalar yengmush jaholatni" degan fikrida ham jon bor.

Ta'kidlash joizki, o'sha davrda tatar ulamolari ham xotin-qizlar masalasida bahs-munozaralar olib borgan. Hatto, "Vaqt" gazetasida ayollarning hijobda yurishi nojoizligi haqida maqola ham e'lon qilingan edi. Bu maqola tatar ulamolarining g'azabini uyg'otdi va tezlikda buning oldini olish maqsadida "Din va Maishat" jurnalida ushbu masalaga Qur'on va hadislar asosida javob berildi. Bu shov-shuv xabar Turkiston ulamolariga ham yetgan edi. Jumladan, "Al-Isloh"ning 1915 yil 11-sonida Mulla Iskandarshoh Akbar o'g'li tomonidan quyidagicha savol berilgan: "Vaqt" gazetasida shu yili bir fatvoni o'quduk: Ufa ulamolari xotun-qizlarni masjidg'a yuruvlari, yuz-qo'llarini ochub, erkaklar ila so'zlashub yuruvlari durust, islom dini bul ishlarg'a mone' bo'lmaydi, deb fatvo bermishlar. Tatarlarni xotin-qizlarni ochib yuruvlari durust deb bermish fatvolari durustmu?"

Bu savollarga Ahmadxo'ja eshon zudlik bilan jurnalning o'sha sonidayoq maqola nashr ettirdi. O'z fikrlariga dalil sifatida "Sahihi Buxoriy" dan Bibi Oysha onamizdan rivoyat qilingan hadisni keltirdi. Bu hadisda Oysha onamiz uxlab yotganlarida nomahram bir begona erkak kelib, yuzini ko'rib uyg'otganligi va bundan keyin u hijob tutushni buyurganligi zikr etilgan.

Masalaga xuddi shunday yondashuv Shamsiddin Xoib asarlarida ham aks etgan. U ham ayollar hijobda yurishini ota-bobolarimizdan o'tib kelayotgan urf-odati deya talqin etadi. Va o'zining bu masala tarafdori ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, "Al-Isloh"ning 1915 yil 24-sonida "Ochiqlik" deb nomlangan she'rida bunday yozadi:

*Ochiqlik millati islom aro fe'li qabohatdur,
Ochiqlik boisi ranju alam, bug'zu adovatdur,
Ochiqlik dinu iymon xonasin tahqiq edar bir bob,
Ochiq bois zillati obu ammo jaholatdur.
Ochiqlik dillari parvo aylayur turli havas birla,
Ochiqlik pardai ismatni chok aylar jinoyatdur.*

Ko'rinib turibdiki, hijob masalasiga turlicha munosabat bildirilgan. Masalan, Tavallo Xo'jamiyrovov ijodida bu masalaga o'zgacha fikr bildirilgani kuzatiladi. Shoir "Al-Isloh"ning 1916-yil 6-sonida bosilgan "Hijob xususinda" sarlavhali she'rida bunday yozadi:

*Oldim qalamni yozg'ali men ham hijobdan,
Cho'q-cho'q yozildi demadim aslo bu bobdan.
Cho'q yo'llar izladim kechayu tongni otdurub,
Hech bir ocharga ko'rmadim oyat kitobdan...
Minglab Nabi rafiqasi olamdan o'tdilar,
Hech bir zamonda chiqtimu onlar niqobdan.
Ya'ni Xudoni do'sti Muhammadni ummati,
Qoldi hadis bizga u Zoti maobdin.*

Ma'lum bo'ladiki, "Al-Isloh" jurnalidagi fiqhiy bahslarda ishtirok etgan mualliflar nafaqat

---

millatning taraqqiyparvar vakillari, balki komil va ma’rifatli musulmonlar ham edi. Undagi munozaralar xurofot-u mutaassiblik, ma’rifat-u taraqqiyparvarlik borasidagi bahslar edi.

Xullas, “Al-Isloh” jurnali diniy masalalarni yoritishda ham millat hayoti uchun benihoya dolzarb muammolarga e’tibor qaratdi. Shuning barobarida, jurnal bir qadar demokratik pozitsiyada turganini, qarama-qarshi, bir-biriga zid qarashlarni sahifalarida yoritganini alohida ta’kidlash kerak. “Al-Isloh” da oila, musulmonlarning o’zlariga imom – rahbar saylanishlari, taom, kiyinish, xotin-qizlar masalalariga shariatning munosabati masalasidagi bahs-munozaralar muttasil nashr etilgan. Bu munozaralar millatning o’sha zamondagi ma’rifiy darajasini ko’rsatishi barobarida, matbuotning fikr tarbiyasidagi rolini ko’rsatishi bilan ham ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. *Бехбудий. // Ойна 1915, 10-сон. – Б. 245;*
2. *Нишоновна Г. Бехбудий мужтаҳид бўлганми? // Филология масалалари, 2005, №1(8). – б. 72.*
3. *Аҳмадхўжа эшон. // Ойна, 1915, 15-сон. – Б. 320.*
4. *Ингеборг Болдауф. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Т.: Маънавият, 2001. – Б. 13.*
5. *Холмуҳаммад Тўрақули. // Ал-Ислоҳ, 1916, 4-сон. – Б. 98.*
6. *Ҳамза Муҳаммад Амин ал-Ҳамидий. // Ал-Ислоҳ, 1916, 7 –сон. – Б. 195.*
7. *Бехбудий. // Ойна, 1914, 34 сон. – Б. 95.*
8. *Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Т.: Маънавият, 2000. – б. 234.*
9. *Аҳмадхўжа Эшон. // Ал-Ислоҳ, 1915, 20 сон. – Б. 623.*
10. *Қосимов Б. Миллий уйғониш : жасорат , маърифат , фидойилик Т.: Маънавият, 2002. – Б. 211.*
11. *Жалолов Т. Аёл маҳкумалар. Ўзбек шоирлари.Т.: Адабиёт ва саънат, 1980. – б. 218.*
12. *Шамсиддин Хоиб. Очиқлик // Ал-Ислоҳ, 1915, 24-сон. – Б. 733.*

